

„V Oděse se dobře žije“ Cestopisné a protoetnografické obrazy města a jeho obyvatel v 19. století

Petr Lozoviuk

DOI: 10.21104/CL.2017.3.01

“There is good life in Odessa”. Travelogue and proto-ethnographic views of the city and its inhabitants

Abstract The study is concerned with travelogue and proto-ethnographic works from the first half of 19th century that focus on the metropolis of the Novorossiia south, the then recently founded Odessa. The authors of these texts, Western European and Central European visitors to the city, perceived Odessa as a specific, architecturally and economically developing urban complex characterized by fast growth and increasing wealth. In addition to the general characteristics of the city, the researched texts also uncovered proto-ethnographically oriented information dealing not only with the various local ethno-confession groups but also with the everyday culture of urban residents. The authors of the works recognized Odessa as a city where a new social entity was being formed, a city whose inhabitants could be perceived as an autonomous and fully-fledged subject of meta-layered interest. In conclusion, the study formulates a thesis that this proto-ethnographic literature

could correspond with the beginnings of the formation of “the Odessa myth” that was inspired by the initial rapid development of the city and a number of special turns of events that accompanied this development.

Keywords Odessa, history of ethnology, ethnography of the city.

Studie byla napsána v rámci řešení grantu GA ČR č. 15-03269S “Changes of everyday life: Continuity and discontinuity in the Post-Soviet cities”.

Contact Doc. Petr Lozoviuk, Ph.D., Katedra antropologie FF ZČU Plzeň, Sedláčkova 38, 306 14 Plzeň, Czech Republic; e-mail: lozoviuk@ksa.zcu.cz.

Jak citovat / How to cite Lozoviuk, Petr. (2017). „V Oděse se dobře žije.“ Cestopisné a protoetnografické obrazy města a jeho obyvatel v 19. století. *Český lid* 104, 291–316. doi:<http://dx.doi.org/10.21104/CL.2017.3.01>

„V Oděse se dobře žije“, praví jedna stará ukrajinská lidová píseň,¹ v níž je toto přímořské město tematizováno jako místo vhodné pro snadný, svobodný a spokojený život. Podle literárního historika Vjačeslava Kruka zaznívájí v této čumacké² písni patrně poprvé³ některé aspekty pozdějšího „mýtu o Oděse“, který byl rozvíjen v průběhu 19. století ruskojazyčnou literaturou (Kruk 2009: 12). Mezi autory, kteří přispěli k dobové literární tematizaci Oděsy, lze nalézt řadu významných osobností tehdejšího ruského kulturního života, včetně takových celebrit, jakou byl kupříkladu Alexandr S. Puškin. Na zrodu představy o Oděse, jako o zvláštním a svým způsobem jedinečném městu, se však nepodílela výhradně domácí literární produkce. Tento motiv byl vedle folkloru a krásné literatury rozvíjen i v rámci dalších literárních žánrů a také autory, kteří nepocházeli z ruskojazyčného prostředí. Široce pojatá tematizace Oděsy v ruskojazyčném literárním a vědeckém kontextu⁴ první poloviny 19. století byla nedávno zpracována a publikována v obsáhlé komentované antologii (Kruk 2009). Relativně četné texty neruských návštěvníků města tohoto období se oproti tomu doposud nestaly předmětem rozsáhlejší komparativní analýzy.⁵ Tyto práce jsou přitom zajímavé nejen z literárněhistorického hlediska, nýbrž i jako zdroj informací o dobových etnograficky zabarvených reáliích. Právě z tohoto úhlu pohledu bude přistoupeno k jejich rozboru v této studii, přičemž zvláštní důraz bude položen na ony pasáže, které nabízejí – ať už záměrně, či intuitivně – protoetnografickou perцепci sledovaného města.

Oděsa byla v těchto textech většinou pojímána jako relativně ucelený urbánní prostor, který však z demografického hlediska vykazoval nebývale heterogenní charakter. Tato různorodost byla dána sdílením společného městského teritoria příslušníky řady navzájem se odlišujících kolektivit. Východiskem pro analýzu sledovaných textů bude teze, že to byla právě tato specifická „městská individualita“, vyrůstající z etnokonfesní, jazykové a kulturní mnohosti Oděsy, která inspirovala zahraniční návštěvníky k zanechání písemného svědectví o svém zdejším pobytu. Jak byla Oděsa vnímána a v jakých souvislostech popisována zahraničními návštěvníky? Jak jimi byla, etnicky, jazykově a kulturně pozicována? Do jaké míry a jak konkrétně se ve sledovaných textech projevují aspekty „habitu“ města, včetně klišé, autostereotypů a heterostereotypů a jak se sledovaní autoři vyjadřovali k identitárním konceptům jeho obyvatel? Jaký obraz (obrazy) města zprostředkovávají sledované

1 Text písně byl nejnověji publikován v antologii, jejímž vydavatelem byl oděský regionální historik a literát Vjačeslav Kruk (Kruk 2009: 13).

2 „Čumáci“ představovali v 16. až 19. století specifickou populaci jihoukrajinských a jihoruských stepí, profesně se zabývali obchodem a transportem nejrozličnějšího zboží.

3 Oděsa byla založena ruskou carevnou Kateřinou II. Velikou roku 1794, zmiňovaná píseň byla zaznamenána počátkem 19. století.

4 Jeden z vůbec prvních popisů Oděsy z demograficko-historického úhlu pohledu představuje text ruského literáta Pavla Ivanoviče Sumarokova (Sumarokov 1800).

5 Nepříliš objemné výjimky představují studie Gennadije S. Kaušliljeva (Kaušliljev 2012) a Trude Maurerové (Maurer 2003).

texty? Závažnou se jeví i otázka, do jaké míry je možné považovat sledované texty za protoetnografické či dokonce etnografické prameny, jejichž studium může být dodnes nahlíženo jako relevantní zdroj informací?

Oděsa jako specifický urbánní typ

Přestože etnografická a etnologická tematizace urbánního prostředí je v literatuře vysledovatelná již překvapivě brzy,⁶ zůstává skutečností, že analytický zájem o studium města, jakožto specifického životního prostředí, se systematicky počíná rozvíjet až počátkem 20. století. Tato badatelská inovace bývá primárně spojována se dvěma středoevropskými badateli, Georgem Simmelem a Maxem Weberem.⁷ První ze jmenovaných nabídl ve své inovativní stati „Velkoměsta a duševní život“ (Simmel 1903) nový pohled na město, které označil za specifický sociální prostor, ve kterém dochází k transformaci vazeb tradiční společnosti ve vazby a solidarity nové. Simmel zde inovativně tematizoval význam velkoměstského způsobu života pro rozvíjející se moderní společnost. Velkoměsto podle něj vytváří sociální prostor akceptovaných diferencí, do něhož se neznámí jedinci (včetně cizinců) mohou lépe včleňovat, než jak je tomu u uzavřeného sociálního systému venkovského prostředí. Velkoměsto tak zvláštním způsobem umožňuje rozvoj neosobních, především na funkční sféru zaměřených každodenních sociálních vztahů a napomáhá tak vzniku specifické mentality a životního stylu. Zmiňovaná Simmelova stať, aplikující obecnější teze jeho předchozí práce věnované „filozofii peněz“ (Simmel 1900) na velkoměstské prostředí, se stala základním kamenem moderní sociologie města, ačkoli do povědomí většiny badatelů neznalých německého jazyka vešly Simmelovy myšlenky až prostřednictvím studie amerického sociologa Louise Wirtha *Urbanism as a Way of Life* (Wirth 1938), který z větší části Simmelovy ideje převzal (srov. Häußermann 2011: 17).

Mnohé Simmelovy teze, vycházející z reflexe města jakožto specifického sociálního prostředí, platí též pro interpretaci nebývalého rozvoje Oděsy, který toto město prodělalo v průběhu prvního století své existence. Oděsu je možné označit za vpravdě ukázkový příklad místa ekonomické a kulturní inovace, ke které docházelo díky etnokulturní heterogenitě jeho obyvatel a jejich prostorovému „nahuštění“. Nově založené město „na zelené louce“, v němž jsou všichni alespoň zpočátku cizinci, a v němž převládá nízká sociální vázanost na městské okolí (které bylo také nově demograficky utvářeno shora řízenými migracemi), nabízelo od počátku možnost individuální svobody, včetně její ekonomické a etnokulturní dimenze. První jmenovaná kategorie umožňovala jedinci relativně rychlé zbohatnutí, druhá vznik specifických životních stylů

6 Thomas Hengartner klade počátky etnografického zájmu o městské prostředí již do poslední čtvrtiny 18. století, srov. Hengartner 1999: 30nn, obdobně srov. Lindner 1990: 30.

7 Příspěvek dalších myslitelů pro rozvoj akademického zájmu o město, jakými kupříkladu byli Ferdinand Tönnies, Werner Sombart či Georg von Belows zde může být ponechán stranou.

a rozvoj vysoké (univerzální) kultury, ovšem při koexistenci kultur etnicko-partikulárních. Z hlediska Weberovy typologizace měst (srov. Weber 1922: 563nn)⁸ stála Oděsa bezesporu nejbližší k prototypu *Händlerstadt*, s jeho dominující individualistickou profesní kulturou, která se v Oděse rozvíjela především v souvislosti s existencí přístavu a burzy. Pro tento městský typ zde bylo možné identifikovat typické profese a s nimi související profesní kultury, které udávaly rytmus městskému životu a výrazně poznamenaly i vnější charakter městského prostředí. Oděsa ale vykazovala i některé znaky, které byly Weberem přiřazeny dalším městským typům, například výrazný zájem o konzum luxusního zboží, který byl příznačný pro městský typ *Residenzstadt*.

Všechny tyto vnější charakteristiky odrážely skutečnost, že Oděsa se již v prvních desetiletích 19. století vypracovala na nejvýznamnější obchodní přístav ruské říše, stala se význačným střediskem ruskojazyčné i „evropské“⁹ kultury a vzdělanosti a třetím nejlidnatějším ruskojazyčným městem vůbec.¹⁰ Jiný důležitý formativní aspekt života města spočíval ve skutečnosti, že Oděsa patřila do kategorie velkých přístavních měst, která byla s to – díky schopnosti profitovat z propojující funkce moře – se vyvinout ve významná střediska transteritoriálního obchodu (Schwara 2007: 50). Oděsa jako kosmopolitní přístavní město tak byla již od poloviny 19. století srovnávána s obdobně strukturovanými městy, jakými byla centra mezinárodního obchodu jako kupříkladu Benátky, Split, Dubrovník, Livorno, Ancona či Terst (Schwara 2007: 248), tedy s městy, pro které byla charakteristická vysoce dynamická cirkulace nejen zboží, ale i idejí, ideologií, technologií, kulturních statků a osob. V tomto kontextu neudivuje, že Oděsa jakožto město, k jehož prudkému rozvoji došlo prakticky bezprostředně po jeho založení, přitahovala pozornost ruských i zahraničních pozorovatelů. Výsledkem tohoto zájmu byla překvapivě početná produkce textů tematizujících Oděsu, včetně její charakteristiky z hlediska demografických a etnokulturních reálií.

Cestování jako pragmatická forma poznání

Ponecháme-li stranou fikcionální literaturu, lze nejobecněji konstatovat, že autory většiny raných protoetnografických textů¹¹ byli osoby cestující z náboženských důvodů (poutníci), obchodníci, diplomaté, účastníci vojenských tažení, nejrůznější dobrodruzi (předchůdci cestovatelů „pro zábavu“), cestovatelé

8 K problematice studia fenoménu „město“ se Weber nejrozsáhleji vyjádřil ve své až posmrtně vydané a později do kompendia „Hospodářství a společnost“ vřazené stejnojmenné stati (Weber 1922: 561–646). K Weberovu pohledu na ruská města srov. Hildermeier 2000.

9 Myšlena je „vysoká“ kultura tehdejších evropských kulturních center.

10 Vše vztaženo k počátku 20. století, podrobněji srov. Lieven 2006: 515.

11 Pod tímto označením budou rozuměny díla vážící se k cestám po evropském, resp. euroasijském kontinentě. K vývoji protoetnografik mimo evropské prostředí srov. kupříkladu König – Reinhard – Wendt 1989 či Hupfeld 2007. Ke specifikaci tohoto typu textů viz níže.

za vzděláním a poznáním (tzv. Bildungsreisenden)¹² a dále členové naučných expedicí, jejichž popularita v ruském prostředí souvisela se založením petrohradské akademie věd roku 1725 (Sippl 1997: 18).¹³ Motivace k cestování samozřejmě významně ovlivňovala obsah a formu textů, které vznikaly na základě či již během průběhu podnikaných cest. Zvláštní typ rané literatury tematizující cestování představovaly informativní rukověti, tzv. apodemika, jejichž účel spočíval v náležitě instruktáži pro „správné“ pozorování a pro „vhodné“ chování během putování do dalekých krajín, jakož i rady, jak se na takovou cestu náležitě připravit. Tento druh literatury zažíval v Evropě zvláštní konjunkturu od konce 16. až do konce 18. století a předznamenal teoreticko-metodologickou reflexi cestování jakožto prostředku k získání specifických poznatků (Stagl – Orda – Kämpfer 1983: 7). Cestování, chápané již výhradně jako pragmatická forma poznání cizokrajného prostředí, zažilo ve středoevropském kontextu rozvoj zvláště od poloviny 18. století. Od tohoto období je možné se setkat s produkcí nejrůznějších popisů cest,¹⁴ vedoucích do zpočátku tradičně vyhledávaných zemí, mezi něž patřila především Itálie či Francie, které specifickou literární formou informovaly o pozoruhodnostech navštěvovaných teritorií.¹⁵

V důsledku cestovatelské aktivity docházelo od druhé poloviny 18. století v evropském prostředí též k nárůstu informací o Rusku a jeho obyvatelích.¹⁶ Jeden z vůbec prvních novodobých etnografizujících popisů ruských poměrů, jež byl sepsán z pozice Západoevropana, pochází z roku 1743.¹⁷ Jeho autorem byl dánský dobrodruh Peder von Haven (Haven 1743). Tento text představuje zajímavý dobový etnografizující cestopis, v němž byla věnována pozornost nejen Rusům samotným, ale také příslušníkům dalších mnohdy pro Evropana exotických skupin žijících na území tehdejší ruské říše. Popularita

12 Ponecháme-li stranou cestování mladých aristokratů jakožto způsobu završení jejich vzdělávací životní etapy, dochází k rozvoji cestování z edukativních důvodů zejména v souvislosti s osvícenstvím. Cílem zde bylo prohloubit si vzdělání osobní návštěvou kulturně významných míst Evropy. Pro ruské prostředí srov. Sippl 1997: 18.

13 Mezi nejvýznamnější účastníky raných vědeckých expedicí, které byly v Rusku tehdy realizovány a měly jistý etnografizující význam, patřili zejména Daniel Gottlieb Messerschmidt, Philipp Johann Tabbert von Strahlenberg, Gerhard Friedrich Müller, Johann Georg Gmelin, Georg Wilhelm Steller, Johann Eberhard Fischer a Stepan Petrovič Krašeninnikov. Podrobněji srov. Vermeulen 2015; Köhler 2011.

14 Tyto cesty byly zpravidla podnikané mladými představiteli měšťanských vrstev.

15 Mezi autory těchto cestopisů lze kupříkladu nalézt Jeana-Jacquese Rousseaua, Charlese Barona de Montesquieua, Johanna Wolfganga von Goethe, Gottholda Ephraima Lessinga, Johanna Gottfrieda Herdera a mnoho dalších. Podrobněji srov. Gyr 2010; Brenner 1989.

16 K jejich přehledu srov. Cross 2001; Kim 2005. Nizozemský etnolog Han F. Vermeulen dokonce uvádí, že v celoevropském srovnání bylo koncem 18. století o Rusku vyprodukováno nejvíce demograficko-etnografických popisů, tzv. Völkerbeschreibung. Podrobněji srov. Vermeulen 2011: 14.

17 Přehled nejstarších cestopisů (sepsaných do roku 1700) věnovaných ruským reáliím uvádí posmrtně vydaná práce německo-ruského filozofa a jazykovědce Friedricha von Adelunga (Adelung 1846).

a produkce cestopisné literatury prudce vzrostla v průběhu prvních desetiletí 19. století,¹⁸ kdy se již zřetelně vyvinula ve specifický literární žánr, na nějž byly kladeny především dva požadavky: pobavit a poučit čtenáře. V kontextu těchto dvou autorských záměrů začínají být v tomto typu textů frekventovány též interkulturně orientované informace vázané na navštívené prostředí a na jeho obyvatele (Bauerkämper – Bödeker – Struck 2004: 25). S rozšířením okruhu čtenářů této literatury zároveň došlo k tematické diferenciaci cestopisné produkce, byť stále ještě převládaly popisy mimoevropských oblastí.

Na počátku 19. století byla značná část Evropy již geograficky prozkoumána, jistou výjimku představovaly jen okrajové oblasti kontinentu, do nichž je možno zahrnout i teritoria nacházející se pod osmanskou a ruskou správou. Oblast jihozápadního Ruska byla od počátku 19. století západními návštěvníky již bezpochyby vnímána jako součást Evropy, byť stále jako část exotická a **relativně neznámá**. Díky **prudkému hospodářsko-demografickému rozmachu** začíná být vnějšími pozorovateli registrována i existence nedávno založené Oděsy, města, které se nalézalo na teritoriu, které se v kulturním smyslu stalo součástí kontinentu teprve před nedávnem, prostřednictvím jeho vyčlenění z oblasti osmansko-orientálního vlivu do vlivu Ruského impéria. Tato změna s sebou nesla řadu doprovodných politicko-administrativních opatření, mezi nimiž z hlediska našeho tématu vyniká fenomén masových řízených migrací.

Jak již bylo naznačeno, součástí Ruska se teritorium dnešní Oděské oblasti stalo až v průběhu posledních dvou desetiletí 18. století. Původními obyvateli místních stepí byli před příchodem ruské správy polokočovní turkotarští Nogajci, kteří byli na vrcholu své moci politicky zorganizováni v tzv. Budžadckou hordu, která nad sebou uznávala moc krymského chanátu, jehož představitel byl vazalem osmanského sultána (Gizer 2014: 89). Koncem 18. století byli tito původní obyvatelé vysídleni ruskou správou do severního Černomoří a do oblasti severního Kavkazu, menší část přesídlila do Dobružji, která zůstávala až do roku 1878 ve sféře vlivu Osmanské říše (Gizer 2014: 114). Potřeba osídlení vylidněné země hospodářsky zdatným a politicky loajálním obyvatelstvem vedla představitele nové správy k organizování rozsáhlých řízených migrací.

Mezi nejpočetnější příchozí skupiny patřili Bulhaři, Gagauzové, Rusové, Ukrajinci a Němci. Migrací se dále účastnili i příslušníci některých méně početných etnik, například **Albánci, Poláci, Židé či Cikáni**. Díky těmto masovým migracím je možné jihozápadní část Novoruské gubernie (Budžak a severozápadní okolí Oděsy) označit za jakousi přechodovou teritoriální zónu,

18 Snaha systematizovat v Evropě etnografické znalosti o ruské říši vedla počátkem 19. století k založení německojazyčného periodika „Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland“, které bylo od roku 1841 vydávané A. Ermanem. Starším periodikem obdobného typu byly Johannem Philippem Gustavem von Ewersem již od roku 1816 vydávané „Beiträge zur Kenntniß Rußlands und seiner Geschichte“.

v níž na sebe působily tři významné evropské kulturní areály: balkánský, eu-roasijský (tj. rusko-pravoslavný, později sovětský) a díky četným kolonistům a urbánní populaci větších měst i západo-středoevropský. Rezultátem carské kolonizační politiky dnešní Oděské oblasti bylo konstituování jazykově, kon-fesionálně, etnicky a kulturně velmi pestrého lidského konglomerátu na re-lativně malém prostoru. Kulturně-etnicko-religiózní heterogenost celého regionu byla zvýrazněna skutečností, že vedle zemědělského sektoru spolé-hala dobová carská nomenklatura na zahraniční specialisty v oblasti techni-ky, řemesel, ekonomiky, akademické sféry, armády, námořnictva ale i státní správy (Keller 1987: 49).

Osídlování Oděsy, která byla programově založena jako městské spádové centrum pro celou jihozápadní část Novoruské gubernie, probíhalo podle ob-dobného scénáře jako ve stepních oblastech, tedy prostřednictvím masových migrací. Přestože zajištění dostatečného počtu městských obyvatel patřilo k nej-složitějším úkolům rané etapy budování města (Stremenovs'kij 2002: 43), do-šlo k relativně uspokojivému zalidnění Oděsy již v průběhu druhého desetiletí její existence. Počet obyvatel města narůstal i nadále, přičemž bylo příznačné, že Rusové tvořili v prvních desetiletích jeho existence jen menší část popula-ce.¹⁹ Mnoho příchozích, mezi nimi zvláště řemeslníci a obchodníci, bylo zahra-ničního původu. Díky těmto měšťanům, holdujícím „nákladnému způsobu ži-vota“ a všestranně využívajícím ekonomických možností rychle bohatnoucího města, se Oděsa brzy stala centrem obchodu s luxusním zbožím (Stremenovs'kij 2002: 54).²⁰ Období nejbouřlivějšího vývoje Oděsy je prakticky totožné s obdo-bím existence zóny volného obchodu, tzv. porto-franko, z let 1819–1858.²¹ Právě v průběhu této periody, charakterizované náboženskou, jazykovou, kulturní a etnickou snášenlivostí, daňovým zvýhodněním významné části měšťanů a to-lerováním ilegální migrace, město získalo svoji „specifickou fyziognomii“ (srov. Hofmeister 2007: 51nn), jejíž nezaměnitelné aspekty upoutaly pozornost řady jeho návštěvníků, autorů níže analyzovaných textů.

Cestopis a protoetnografikum

„Klasický“ cestopis by mohl být definován jako text, „ve kterém cestující osob-ně co nejdůležitěji informuje o průběhu své cesty, o úspěších či neúspě-ších své mise a o mnohých událostech, stavech a poměrech, pozorovaných

19 Sergej N. Stremenovs'kij vysvětluje počáteční neatraktivitu Oděsy pro ruské měšťanstvo zejména dvěma skutečnostmi. Za prvé město se nacházelo daleko od jiných ruských městských center a za druhé, jeho teritorium bylo získáno vojenským výbojem a snadno se mohlo opět stát předmětem válečných operací (Stremenovs'kij 2002: 43–44).

Další argument v této souvislosti zmiňuje Alexander Prigarin, který, odvolávaje se na relevantní prameny, tvrdí, že Oděsa byla ruskou správou původně zamýšlena jako město určené především pro „zahraniční poddané“ (Prigarin 2016: 223).

20 Nákladnost života v Oděse je často se objevujícím tématem dobových popisů, viz níže.

21 K historii a fungování systému „porto-franko“ v Oděse podrobněji srov. Tret'jak 2012: 159–173.

během cesty“ (Harbsmeier 1994: 38). Mezi texty, které budou níže předmětem detailnějšího zájmu, se vyskytují jak práce cestopisné, tak práce, které tradiční cestopis již přesahují a z hlediska své vnitřní struktury, funkce, vnější formy, autorské intence ale i **tematického zaměření je vhodnější zařadit je k textům protoetnografickým**. Autorům posledně zmíněného typu obvykle nešlo jen o pouhý popis viděného, ale též o zprostředkování etnografizujících informací, doplňovaných vysvětlujícími komentáři, majícími často povahu metaúrovňových interpretací. Takovýto přístup ke zpracovávané látce je nejdůsledněji zastoupen u německých autorů Johanna Geoga Kohla, Karla Kocha, Wilhelma Hamma a anglického novináře a spisovatele Shirley Brookse (viz níže). Zejména práce těchto autorů lze v náznamech označit za urbánní protoetnografika. Z textů tohoto typu se časem vyvinula specializovaná průvodcovská literatura a/nebo etnografický text, usilující o přiblížení a pochopení kulturní, historické a další specifiky sledované urbánní populace.

Jak bylo naznačeno, lze dobová svědectví věnovaná Oděse členit do dvou základních kategorií: jednak na povrchnější popisy vnější stránky města a života v něm a jednak na texty, usilující o **hlubší etnografizující pohled, pro který je charakteristický zájem o život prostých lidí a specifika jejich kultury**. Kulturně-demografické realie sledovaného města přitom vystupují v obou těchto literárních typech jako autonomní objekt zájmu autora. Odlišné aspekty těchto dvou přístupů se naproti tomu dají schematicky vyjádřit prostřednictvím následujících binárních opozic, vymezujiících daný žánr:²²

cestopis	protoetnografikum
spontánní přístup k navštívenému terénu, bez zacílené přípravy (tj. znalosti jazyka, studia literatury apod.)	intenzivní zájem o navštívený terén, intelektuální příprava na cestu
vnější pozorování objektu zájmu	participativní poznávání objektu zájmu
„přítomnost“ autora v textu	snaha o metaúrovňový popis, ev. analýzu
narativně-chronologický rámec popisu	externalizovaná orientace popisu
záliba v detailu a neobvyklostech	snaha o komplexnější pohled a kontextuální ukotvení, hledání vnitřní logiky pozorovaného
zájem o příslušníky vyšších společenských vrstev	zájem o „prosté“ obyvatele města
nahodilost v přístupu k objektu zájmu	systematičnost v přístupu k objektu zájmu
snaha pobavit čtenáře	snaha poučit čtenáře
etický přístup ke kulturní jinakosti	snaha o emický přístup ke kulturní jinakosti ²³

22 U daného typu se jedná jen o ideálně typické postižení převládajících tendencí. Každé sledované podání lze považovat za multidimenzionální a multifunkční text (Gerhard 2008: 44) a nemusí proto splňovat všechny zmiňované charakteristiky.

23 V prvním případě je pozornost autora zaměřena na popis toho, co lidé dělají, ve druhém mu jde i o pochopení důvodů vedoucích ke sledovanému jednání.

Podoba každého textu je více či méně ovlivněna schopností autora vyrovnat se s **dvojím typem determinujících limitů, které nutně doprovázejí produkci každého textuálního projevu**. První představuje tzv. kognitivní ovlivnění, které je zodpovědné za naladění, ale i očekávání cestovatele/badatele při jeho „vstupu“ do neznámého prostředí. „Kognitivní vliv“ přitom vykazuje nejen individuální, ale i kolektivní povahu (Gerhard 2008: 26). Kognitivní, intersubjektivně podmíněné vzorce mohou být dokonce rozhodující pro způsob, jakým cestovatel/badatel vnímal a následně interpretoval to, čeho byl účastníkem či svědkem (Gerhard 2008: 26). „Předsudečné“ vědění tak má nezanedbatelný vliv na to, jaká část předmětné skutečnosti je percipována a jakým způsobem popsána, respektive interpretována v textu. Jiný determinující prvek představuje ovlivnění přímé, tedy takové, které spočívá v míře připravenosti autora „vstoupit“ do cizího prostředí a dále v selekci (pozorovaného i popisovaného), kterou **vědomě provádí z hlediska své individuální zájmové orientace a zkušenostního horizontu**. V prvním případě představuje limitující faktor spíše kulturní pozadí autora, ve druhém spočívá spíše v jeho individuální informovanosti, preferencích a schopnostech.

Adekvátnost vnímání, prezentace a výkladu cizího se zdá být ohrožena zejména v případě, dochází-li k přenesení cizích kulturních obsahů do vlastních kulturních kategorií, tj. v situaci, v níž je aplikován neadekvátní percepční rastr na **indigenní kulturu**. Také autoři sledovaných textů se v mnohém nedokázali oprostít od nástrah „kulturních brýlí“, determinujících jejich referenční rámec pro vnímání oděské reality. Čtenář tak byl konfrontován s líčením nejrůznějších „neobvyklostí“, které poutaly autorovu pozornost a odrážely překvapivou jinakost popisovaného kulturního milieu a jeho představitelů. Reflexe nebo přímo relativizace vlastního „předsudečného“ **vědění je v náznacích vysledovatelná jen u autorů, kteří usilovali o etnografický popis**. To však neznamená, že ostatní texty musely být z hlediska hodnocení sledované kulturní situace konotovány výlučně negativně. V některých případech vedl vzhled do života obyvatel Oděsy dokonce k radikální revizi šablonovitého stereotypního pohledu autora na Rusko a Rusy.²⁴

Jiné kritérium pro typologizaci těchto textů nabízí pozice, kterou zaujala Oděsa v celkové kompozici díla. Na jednu stranu lze postavit texty, v nichž je pobyt v Oděse zaznamenán jako epizoda během cesty za nějakým dalším cílem. Centrální pozornost je pak zaměřena na cestu samotnou. Líčení prostorové dimenze a její proměny následně představují základní princip celé literární stavby díla. V tomto typu textu vystupují do popředí neobvyklé detaily a události, se kterými byl autor konfrontován během cesty a které jsou jím obvykle vnímány jako neočekávané překážky nebo naopak zpestření během jeho putování. Jako charakteristické příklady tohoto typu mohou být zmíněna zdržení v Oděse z důvodu nenadálých událostí, kupříkladu z důvodu vypuknutí

24 Konkrétní příklad bude pojednán v souvislosti s knihou Williama Barkera, viz níže.

epidemie moru či válečného konfliktu. Přesto mohla být i tato líčení poměrně obsáhlá a podrobná (viz např. u Lyalla či Pinkertona), namnoze v podobě tematizace místních památek, lokální historie, přírodních podmínek a klimatu, popřípadě formou pojednání o nejrůznějších zvláštích vztahujících se k místní populaci. V tomto ohledu vykazovaly texty cestopisného typu obdobnou strukturu a tematické zaměření. Významné místo v nich dále zaujímaly kuriózní až anekdotické postřehy, mnohdy vyvěrající z odlišnosti kulturně podmíněných modelů každodenního života autora na jedné a místních obyvatel na druhé straně.

Byla-li pozornost autora obrácena na místní obyvatele, dělo se tak obvykle v souvislosti s popisem nejrůznějších společenských událostí či prostřednictvím líčení kontaktů s významnými nebo nějak zajímavými osobnostmi. Autory sledovaných cestopisně orientovaných textů zejména udivoval stavební a demografický „progres“ města, zdejší nákladný způsob života²⁵ a dále demografický aspekt, který by se dal vyjádřit trefnou formulací skotského cestovatele Roberta Lyalla, že v případě Oděsy se jedná o „důležité místo, na němž dochází ke splývání mnoha národů“ (Lyll 1825: 140). Tento aspekt „oděskosti“ je přítomen prakticky ve všech sledovaných textech a bezesporu představoval jeden z hlavních momentů, kterými byli vnější pozorovatelé v Oděse zaujati. Vedle pozitivně laděných postřehů poutaly pozornost návštěvníků i nejrůznější nedostatky a **nepříjemnosti, se kterými zde byli konfrontováni, zejména se jednalo o problémy se zásobováním pitnou vodou, o permanentně přítomný prach či bláto v ulicích, o nevlídnost personálu v oděských hostincích nebo o nepříjemnostech spojených s nutností podrobit se v případě příbytu do města mořskou cestou mnohadenní proceduře, tzv. „karanténě“.**²⁶

Obraz města a jeho obyvatel v cestopisné literatuře

Z hlediska literární formy nabývaly cestopisně orientované texty nejrůznějších podob. Mohlo se jednat o soukromé poznámky původně nezamýšlené k zveřejnění, o dopisy z cest, o cestovní deníky stejně jako přímo o texty, které od počátku neskrývaly literární ambice a obratem byly publikované knižně či v tisku. Vedle typologizace z hlediska motivu sepsání mohou být dané dobové texty nahlíženy též z pozice původu jejich autorů. Mezi zahraničními literáty tematizujícími Oděsu představovali zpočátku nejpočetnější skupinu Britové, k nimž se o něco později připojili cestovatelé a protoetnografové z německy mluvících zemí. Mezi lety 1783 až 1854 navštívilo oblast jižního Ruska okolo deseti britských cestovatelů, kteří o své cestě publikovali určité zprávy (Kaušlijev 2012: 262). Řada z nich však navštívila Oděsu jaksí „sekundárně“, neboť svoji cestu na ruský jihozápad z Oděsy nastupovali. Takto

²⁵ Často byla zmiňována i na západoevropské poměry nápadná drahosta panující v Oděse.

²⁶ Jednalo se o nutnost strávit v izolaci pod dohledem místních lékařů mnoho dní. Pro postižené autory se jednalo o hluboký traumatizující zážitek.

kupříkladu započal roku 1827 své putování po jižních oblastech Ruska anglický cestovatel *James Webster*.²⁷ Většina těchto cestovatelů směřovala dále na východ, na Krym, popřípadě ještě dále, do ruského Předkavkazí či centrálního Ruska.

Jednu z prvních zpráv tohoto typu zanechala *Maria Guthrie*, manželka skotského lékaře, který dlouhodobě pobýval v Rusku v carských službách (Kaušlijev 2012: 262). Ze své cesty po jižním Rusku a krymském poloostrově, kterou podnikla – jak se sama svěřila – „ze zdravotních důvodů“ již roku 1795, adresovala svému manželovi vlastivědně a historicky orientované dopisy, které byly posléze vydány knižně (1802). Tato publikace se stala pro evropskou zainteresovanou veřejnost jedním z prvních zdrojů informací zejména o Krymu. Právě založené Oděse se *Maria Guthrie* dotkla pouze letmo, její pozornost výrazněji upoutalo jen budování zdejšího přístavu. Obdobnou práci, dodnes považovanou za „cenný zdroj informací o historii a etnografii národů Krymu první poloviny 19. století“ (Kaušlijev 2012: 265), představuje text anglické misionářky *Mary Holderness*. Tato zpráva obsahuje i patrně první protoetnografické zprávy o německých kolonistech, kteří se nedávno usídlili na krymském poloostrově a jejichž migrace tímto směrem stále etapově probíhala.

Obdobně zaměřené dojmy z cest po ruské říši publikoval skotský cestovatel *Robert Lyall*, který roku 1825 putoval od pobřeží Baltského moře až do severozápadního Černomoří a odtud dále do oblasti Kavkazu. Jiným cestovatelem skotského původu byl misionář *Robert Pinkerton*, který Oděsu navštívil opakovaně během svých misijních cest po Rusku v letech 1814 až 1820 (Kaušlijev 2012: 274). Další stručné informace o Oděse zanechal rakouský cestovatel polského původu *Antoni Mysłowski*, který jako jeden z prvních Oděsu vnímal především z ekonomického hlediska, tedy jako významné obchodní a přístavní město. Významnější místo ve svém textu Oděse přisoudil francouzský voják a politik *Auguste de La Garde*. Z hlediska literárního žánru se jedná o dopisy z cesty po jihovýchodní Evropě, které autor adresoval jednomu ze svých přátel. *La Garde* rozlišuje mezi informacemi historického charakteru a zprávami o událostech, kterých byl sám očitým svědkem. Ve druhém případě se snaží vystupovat nejen jako autentický pozorovatel, nýbrž i angažovaný soudce viděného. Neudivuje proto, že *La Garde* věnoval pozornost jak nástinu nedávné historie Oděsy, kterou navštívil v letech 1813 a 1825, tak i jejímu současnému životu.

V synchronní perspektivě *La Garde* vyzdvihl dynamiku, s jakou se město rozvíjelo z hlediska dvanáctiletého odstupu, které oddělovaly obě jeho návštěvy. Pokrok byl patrný ve všech oblastech – město se utěšeně rozšiřovalo, počet jeho obyvatel narůstal, rozvíjela se kulturní oblast a ve spojitosti s přístavem i ekonomika. Autorův celkově pozitivní dojem byl ještě umocněn

27 K vyličení této cesty podrobněji srov. Prochorova 2016.

skutečností, že v centrálních částech města se začínaly objevovat první reprezentativní stavby, kterými posléze Oděsa proslula v celém impériu. La Garde očividně upřednostňoval kontakty s význačnými představiteli města, včetně nejvyšších reprezentantů státní moci (např. vévodou de Richelieu), přesto jeho text obsahuje i poznámky týkající se „obyčejných“ lidí. U prostého obyvatelstva ho udivila nejen jeho religiozní a etnicko-jazyková pestrost – ve městě podle jeho svědectví žili příslušníci mnohých etnických skupin, výslovně zmínil Turky, Řeky, Rusy, Angličany, Židy, Armény, Francouze, Moldavany, Poláky, Italy a Němce – ale též skutečnost, že „každý [zde] nosí svůj národní oděv a hovoří svým jazykem“, aniž by se musel přizpůsobovat svému okolí (La Garde 1825: 80).

Pobyt v Oděse La Gardemu znepríjemnila epidemie moru a následně vyhlášená karanténa, díky níž zde byl nucen zůstat déle, než zpočátku plánoval. Do textu tak byly zařazeny i popisy opatření, která byla podniknuta městskou správou v reakci na vypuknutí nákazy, včetně líčení zoufalé situace obyvatelstva v nemoci sužovaném městě. Z tohoto důvodu nemohl pokračovat ve své plánované cestě na Krym, přesto se mu posléze podařilo odplout alespoň do Istanbulu. Pod tíhou dojmů z prožitého zakončuje La Garde svoji zprávu o stavu města a jeho obyvatelích velmi pesimistickým konstatováním: „Obávám se, že se Oděsa z této strašné rány, kterou ji zasadila epidemie, nebude moci dlouho vzpamatovat, ano, možná pro ni znamená úplný zánik“ (La Garde 1825: 80). I když se v tomto ohledu La Garde ukázal být falešným prorokem, osud města byl i nadále periodicky ovlivňován obdobnými negativními událostmi. Jednu z nich představoval válečný konflikt z 50. let 19. století, který vypukl mezi Ruskem a Osmanskou říší, podpořenou západními mocnostmi.²⁸ Díky němu ovšem mohl vzniknout jeden z nejpozoruhodnějších cestopisných textů věnovaných Oděse.

Autorem této práce, která se do značné míry odlišuje od doposud zmiňovaných zpráv, je anglický důstojník *William Burckhardt Barker*. Zvláštnost Barkerova přibytí do Oděsy spočívá již ve skutečnosti, že jako jediný z pojednávaných autorů vůbec nezamýšlel toto město navštívit. Do Oděsy se dostal roku 1854 nuceně jako válečný zajatec, v důsledku své účasti na neúspěšném útoku britsko-francouzské flotily na město. Jako mladý anglický důstojník sloužící na válečné lodi „Tiger“²⁹ byl po jejím ztroskotání nedaleko oděských břehů spolu s celou posádkou zajat a odvečen do Oděsy. Barkerův působivý text zahrnuje líčení ostřelování Oděsy spojeneckým loďstvem, okolnosti zajetí posádky lodi a následně podrobné vylíčení nuceného pobytu v Oděse, zejména z perspektivy kontaktů s představiteli městské honorace. Díky tomuto akcentu text obsahuje barvitý popis života městských vyšších vrstev poloviny 50. let 19. století. Jako důvod pro pozdější

28 Tento konflikt vešel do světových dějin pod názvem „Krymská válka“.

29 Jednalo se o dílčí střetnutí během Krymské války.

sepsání svých dobrodružných zážitků v úvodu Barker doslova zmiňuje, že jeho kniha je „napsána spíše pro to, aby čtenáře pobavila“, než aby ho nějak „instruovala“ (Barker 1855: 1). Přesto tato práce obsahuje, jak bude ještě naznačeno, zajímavou etnografickou komponentu spočívající v autentické reflexi a posléze revizi autorova stereotypního obrazu ruské společnosti.

Barker, jakožto důstojník znalý ruského jazyka,³⁰ se v Oděse těšil prakticky od počátku svého zajetí svobodě **pohybu, kterou využíval k častým návštěvám** místní honorace, jež přítomnost anglických důstojníků při různých společenských událostech vřele vítala. Díky těmto kontaktům s místní aristokracií Barker postupně pronikal do kultury ruských vyšších společenských tříd. Kromě Rusů se ovšem mohl stýkat i s řadou cizinců, kteří v Oděse žili. Výraznou část textu zaujímá popis Barkerovy návštěvy u hraběte Potockého, na jehož venkovské sídlo byl Barker **pozván. Během tohoto pobytu ho zaujalo** setkání s jiným hostem hraběte, exotickým „krymským chánem“,³¹ s nímž vedl obsáhlé kulturně-filozofické rozhovory.

Barkerův pobyt v Oděse a přímý kontakt s ruským obyvatelstvem přispěl k zajímavé korekci jeho stereotypního pohledu na Rusko a jeho obyvatele, se kterou se čtenáři neváhal podrobně svěřit. Barker neskrýval svůj údiv nad tím, že lidé, na které britští námořníci původně shlíželi „svrchu jako na barbary, proti kterým se sjednotily spojené síly Anglie a Francie“, je, zajatce, přijímali tak velkoryse (Barker 1855: 37–38). V této souvislosti si dokonce posteskl, že kdyby britští námořníci z jeho lodi „ztroskotali u břehů Anglie, nedostalo by se [jim] takové pozornosti, jako od obyvatel Oděsy“ (Barker 1855: 37). V páté kapitole podrobněji rozebírá tehdejší negativní mediální obraz Ruska v západním tisku a konfrontuje ho s realitou, kterou prožíval jako zajatec v Oděse. Opakovaně v tomto kontextu zmiňuje „dobrotu“ ruského člověka, která vůbec nesouzněla se západním stereotypním obrazem Rusů a Ruska, stejně jako se odlišovala od „odosobněných“ mezilidských vztahů, převládajících v Anglii, respektive na Západě. Barker v textu dává stále zřetelněji najevo své proruské sympatie a zároveň otevřeně vyjadřuje kritické názory na zahraniční politiku „civilizované“ Anglie.

Kromě politické dimenze zahrnovala tato reflexe ruské reality také rozměr kulturní. Barker nenechává čtenáře na pochybách, že si oblíbil ruský způsob života, byť onoho aristokratického ražení, které měl možnost osobně nejlépe poznat. Z „ruské etikety“ vyzdvihoval kupříkladu pravidelné intelektuálně zaměřené rozhovory při pití výborného – a jak s oblibou dodával – ruským způsobem připraveného čaje. V tomto ohledu zašel dokonce tak daleko,

30 V úvodu svého textu Barker prozrazuje, že pochází z ruskoněmecké rodiny původem z Taganrodu, která se naturalizovala v Anglii (Barker 1855: 2). Díky tomuto původu lze patrně vysvětlit jeho dobrou znalost ruštiny, ze které profitoval během svého pobytu v Oděse.

31 Oním hostem byl jakýsi blíže nespecifikovaný krymskotatarský šlechtic, který často navštěvoval z obchodních důvodů Oděsu. Ač tato postava Barkera velmi zaujala a popisu jejich vzájemných rozhovorů v textu věnoval značnou pozornost, jeho jméno si nezapamatoval.

že doporučoval samovar zavést pro jeho praktičnost i v Anglii (Barker 1855: 78). Barkera v Oděse zaujalo také pravoslaví a to jak vnější podobou chrámů, tak i působivou liturgií, do jejichž tajů se pokusil čtenáře alespoň dílčím způsobem zasvětit. Barker se opakovaně vyznával, že se v Oděse cítil být „šťasten“ a že zdejší pobyt pro něho doslova znamenal „duchovní svátek“. Jediný výraznější neduh, na který si opakovaně stěžoval, představovala všudypřítomná prašnost oděských cest. Oděsa jako město ho ovšem očarovala: „Toto místo [Oděsa] je prokazatelně tak evropským městem, jak je to jen možné“ (Barker 1855: 143). V některých ohledech se mu dokonce zdálo být „pokrokovější“ než mnohé oblasti „vyspělé“ Evropy. Zejména vyzdvihoval svobodu, které se těšily v oděské společnosti ženy, či kulturnost měšťanů, holdujících italské hudbě, opeře, plesům, aristokratickým salóňům a nejnovější pařížské módě (Barker 1855: 143).

Na pomezí cestopisu a protoetnografického textu

K pomyslnému pomezí mezi cestopisem a protoetnografickým textem se jako jeden z prvních cestovatelů, kteří zavítali do Oděsy, přiblížil *Theodor Friedrich Maximilian Richter*. Kompozice jeho díla a obdobných dobových výpovědí se počíná odklánět od cestopisného kánonu především v tom smyslu, že se do jeho fokusu vědomě dostávají reálie, vykazující vyloženě etnografický charakter. V případě Oděsy to byly zejména informace dotýkající se multietnického, multijazykového, multireligiózního a multikulturního koloritu města. Richter, který Oděsu navštívil opakovaně v letech 1813 a (patrně) 1826, zmiňuje toto město v devátém dílu svého rozsáhlého cestopisu, v němž vylíčil své putování po jižní Evropě. V pasážích věnovaných Oděse popisuje polohu a historii města a dále dynamický rozvoj, které město učinilo v mezidobí Richterových návštěv. Mezi jeho prvním a druhým pobytem se město proměnilo k nepoznání a to nejen díky nebyvalému demografickému přírůstku, ale zejména díky postupu urbanizace, tj. výstavbě honosných budov „italského“ stylu a rozšíření přístavu. Nepřehlédnutelným aspektem života města se ovšem podle Richtera stala „mezinárodnost“ jeho obyvatel. Mezi zde žijícími národnostmi výslovně zmiňuje Francouze, Angličany, Švýcary, Italy, Španěly, Švédy, Dány, Armény, Turky „a zejména mnoho Řeků a Židů“ (Richter 1831: 139).

Značnou pozornost Richter věnoval charakteristice příslušníků těchto národů, se zvláštním zřetelem k místním Rusům, a mezietnickým vztahům. V této souvislosti se vyjímá postřeh, že Rusové, zejména příslušníci vyšších a středních stavů, přejímají od svých západoevropských sousedů řadu obyčejů a kulturních návyků, takže „mnohé z nich není možné rozeznat od Němců, Francouzů atd.“ (Richter 1831: 141). Podobně asimilačně ale působil i vliv ruského prostředí na místní Nerusy, takže i oni „přejali leccos od Rusů“ (tamtéž), přesto Richter uzavírá, že každý z národů požívá v Oděse „stejná práva a svobody“ a nikomu není vnucován odlišný životní styl (Richter 1831:

139). Do tohoto obrazu města dobře zapadá autorem vyzdvihovaná „evropskost“ města, které každému nabízí „velmi příjemný pobyt“, neboť zde každý cizinec může žít jako ve své vlasti (tamtéž). Další etnograficky zajímavá pasáž je věnovaná popisu životního stylu nižších lidových vrstev, jejichž situaci autor srovnává s životními podmínkami z jiných částí ruské říše. Mezi specifické znaky „morálního charakteru ruských obyvatel“ Oděsy vyzdvihuje „zvláštní zdvořilost a velkou trpělivost v náboženských záležitostech“, což přičítá intenzivnímu kontaktu s „cizími národy“ a státní ochraně, kterou všem náboženským skupinám poskytuje vláda (Richter 1831: 144).

August von Behr, jiný z této skupiny cestovatelů, navštívil Oděsu během své cesty po východní a severovýchodní Evropě roku 1832. Jeho zápisky mají formu cestovního deníku, k jehož publikování se autor rozhodl z důvodu „zpříjemnění dlouhých zimních večerů“ svým čtenářům (Behr 1834: IV). Behr označuje Oděsu za „jedno z nejkrásnějších, nejbohatších a nejvíce vzkvétajících měst Ruska“ (Behr 1834: 88), přičemž se drží i v předchozích textech zmiňovaného líčení oděského urbánního charakteru, který se vyznačoval přítomností širokých, pravouhle vedoucích ulic a bulvárů, v budování úhledných kamenných domů a paláců, v existenci výkladních obchodů, v pulzujícím provozu přístavu a doku, v používání drožek, které údajně byly „nekonečně elegantnější, než drožky v Německu“, s dovětkem, že ani ve Vídni, Berlíně či Paříži a Neapoli se „nejezdí tak pohodlně, rychle a elegantně“ jako zde (Behr 1834: 89–90). Oděsa mu byla městem, v němž zvědavý pozorovatel vždy objeví něco, co je hodno pozornosti (Behr 1834: 91). V souvislosti s místními pohostinskými zařízeními, v nichž byl nucen se stravovat a nocovat, si ale naopak stěžuje téměř na vše, zejména na neútlonost, špínu a nevlídnost obsluhujícího personálu (Behr 1834: 90).

Zajímavou odbočku v Behrově vyprávění představují poznámky věnované místní němčině, kterou podle jeho svědectví mnozí Oděsané sice „trochu“ ovládají, jedná se ale o jazyk „barbarský“, jemuž se dá sotva rozumět, „což způsobuje mnohá směšná nedorozumění“ (Behr 1834: 90). Za hlavní jazyk města označuje italštinu, prostý lid podle něj hovořil převážně rusky nebo řecky, na oděských ulicích byla ale slyšet i angličtina, francouzština či němčina a dále „veškeré jazyky východu“, takže na závěr tohoto jazykového exkurzu sumarizačně uzavírá, že „není snadné nalézt město, v němž by se hovořilo více jazyky než v Oděse“ (Behr 1834: 91).

Jiným autorem poznámek o městě a jeho obyvatelích byl významný polský historik a spisovatel *Józef Ignacy Kraszewski*.³² Kraszewského údaje se vztahují k létům 1843 až 1844. Autor při jejich sepisování vycházel ze svého cestovního deníku, který doplnil o již tehdy publikované údaje. Pasáž věnovaná Oděse obsahuje informace o historii, geografii a klimatologii oblasti,

32 Kraszewski nebyl jediným Polákem, který se okolo poloviny 19. století zajímal o oblast jižní Besarábie, více k tomuto tématu srov. Hertz 1985.

nástin historického vývoje města a dále pokus o nastínění jeho tehdejší „fyziognomie“, přičemž byla zvláštní pozornost věnována i jeho obyvatelům, u nichž Kraszewski vnímal neobvyklou etnokulturní a konfesijní pestrost. Z etnokonfesijních skupin žijících ve městě ho zaujali zejména Karaimové a Židé. Celkově Oděsu hodnotil jako mladé město, v němž se setkává východ se západem, kde je každý hostem a každý může zůstat věrný svým zvykům, oblékat se jak se mu zlíbí, hovořit svým jazykem, žít po svém a nikoho to přitom neudivuje (Kraszewski 1985: 145). Tato „úplná svoboda“, která je podle něj v jiných zemích nemyslitelná, Kraszewskému imponovala. Všude jinde se nově příchozí musí přizpůsobit místním zvykům, způsobu odívání, jazyku apod., v Oděse podle něj údajně nic podobného neexistuje (Kraszewski 1985: 145).

Protoetnografické obrazy města a jeho obyvatel

Výše zmiňované práce tematizující Oděsu vykazují z hlediska míry etnografizace objektu svého zájmu různorodou úroveň. U většiny z nich lze však diagnostikovat nanejvýš přítomnost etnografického modu, tedy převážně intuitivně vnímané a externalizované protoetnografické prvky. Oproti tomu následující práce budou nahlíženy jako příklady textů, které již vykazují znaky protoetnografického či přímo etnografického pojednání. Půjde o texty orientované přímo na městské prostředí a jeho obyvatele, jejichž autoři zpravidla absolvovali v Oděse delší pobyt, během něhož explicitně usilovali o zaznamenání místních charakteristik, tedy o postižení „habitu“ města, popřípadě o srovnání zdejšího života s životem v jiných městech. Z etnografické perspektivy je zvláště důležité, že stranou jejich pozornosti nezůstávalo ani místní obyvatelstvo, včetně zaznamenávání situací a praktik z oblasti každodenní kultury.

Mezi autory těchto textů lze nalézt především německé dobrodruhy, obchodníky a cestovatele, v menší míře i příslušníky jiných národů. Jak již bylo řečeno výše, výraznější protoetnografický charakter vykazují texty, jejichž autory byli Němci Johann G. Kohl (Kohl 1847),³³ Karl Koch (Koch 1854) a Wilhelm Hamm (Hamm 1862) a anglický novinář a spisovatel Shirley Brooks (Brooks 1854³⁴). Nejzdařilejší pasáže z těchto studií vykazují na svou dobu neobvykle autentický popis etnografické situace a ve svých vrcholech dokonce až překvapivě vyzrálý smysl pro etnografický detail a analýzu. Z etnografického hlediska patří k nejucelenějším, nejdetailnějším a mezi čtenáři nejpopulárnějším popisům Oděsy a jejích obyvatel první poloviny 19. století bezesporu dílo německého etnografa a cestovatele *Johanna Georga Kohla*. Oděsa podle tohoto badatele představovala doslova ideální terén pro realizaci etnografického výzkumu. Již její sociokulturní danosti ji predestinovaly pro to, aby

33 Jmenovaná práce vyšla v mnoha reprintech, první vydání bylo publikováno roku 1841.

34 Anglický originál Brooksovy knihy vyšel roku 1854, v textu bude citováno z o něco pozdějšího německého překladu práce (Brooks 1867).

se stala objektem etnografického zájmu. Podle Kohlových vlastních slov zde „etnografický geognost“, tedy ten, kdo „rád studuje, jak se jednotlivé národy vrství, jak se prosazují a podle jakých pravidel jsou vzájemně propojeny“, nalezne „mnoho práce a leckteré potěšení“ (Kohl 1847: 151). Kohl se podrobně věnoval nejen hospodářskému významu Oděsy, popisu její historie a specifik, nýbrž i detailním a v mnohém překvapivě moderním analýzám životního způsobu zde žijících obyvatel. Kohlově inovativní tematizaci Oděsy, která do určité míry předznamenala pozdější způsob pojednání o tomto městě,³⁵ byla před nedávnem již věnována detailnější pozornost (Lozoviuk 2017). Z tohoto důvodu bude akcent následujícího výkladu položen na další obdobná protoetnografika, byť s etnografickou hloubkou a záběrem Kohlova přístupu přeci jen těžko souměřitelná.

Jeden z takovýchto textů představuje populární, opakovaně vydávaná práce německého cestovatele *Karla Kocha*, v níž je Oděse věnována jedna rozsáhlejší kapitola. Autor navštívil popisované město dvakrát, nejprve roku 1838, kdy zde pobýval osm týdnů, druhá návštěva proběhla roku 1844 a trvala jen několik dní (Koch 1854: 179–180). Přesto i tento kratší pobyt umožnil Kochovi zajímavé srovnání mezi tehdejší a stávající situací ve městě. Oděsa je v textu označena za zcela „zvláštní město, ve kterém se lze setkat snad se všemi národy Evropy“ (Koch 1854: 169). Kulturně Koch tehdy Oděsu počítal spíše k „Orientu“, i když dodával, že demograficky Evropané nad Asiaty převládají. Jeho hodnocení celkového charakteru města doplňuje konstatování, že se „sice“ jedná o „ruské obchodní město“, jež však postrádá „ruský charakter“, přičemž za „ruskou“ označuje pouze vojenskou posádku a úřednictvo (Koch 1854: 169). Mezi početně významněji zastoupenými národy uvádí Řeky, Italy a Němce. Oděsa mu celkovou „fyziognomií“ připomínala jihoitalská města, ovšem ozvláštňená prvotřídními obchody francouzského typu, německým řemeslnictvem, vybraným „anglickým“ způsobem jednání vyšších vrstev, které však mezi sebou jako komunikační prostředek upřednostňovaly francouzštinu (Koch 1854: 169–170).

Na jiném místě Koch Oděsu označil za „ruskou Florencii“ s dodatkem, že toto město má „leccos do sebe, což musí uznat dokonce i každý ruský nepřítel“ (Koch 1854: 172). Oděsa mu dále byla spojnicí jak mezi západem a východem Evropy (Koch 1854: 173), tak mezi jihozápadními a centrálními částmi ruské říše: „Oděsa představuje spojnicí mezi vnitřní Besarabií, Novoruskem a částečně mezi některými středními ruskými guberniemi jako Podolí, Volyň a Ukrajina.“ (Koch 1854: 178) Kochův text v některých pasážích předjímá charakter turistického průvodce – nechybí zde zmínky o městských pozoruhodnostech, zvláště o významných stavbách a bulvárech a dále tematizace oděského přístavu. Kocha pozitivně překvapila nebývalá dynamika rozvoje města.

35 U pozdějších prací lze nalézt obdobnou strukturaci pohledu, tj. podobný scénář popisu, tematické členění, někdy i přímé odvolávání se na Kohla, srov. např. citované dílo Józefa Ignacy Kraszewského.

Při jeho první návštěvě roku 1838 zde žilo přibližně 50 tisíc obyvatel, v době jeho druhé vizitace roku 1844 již okolo 60 tisíc a v době sepisování svého textu (1854) již téměř 100 tisíc (Koch 1854: 175). Z negativ si postěžoval na špínu v hotelích a pohostinstvích, stejně jako na neúslušný personál a celkový nedostatek „komfortu“ a „orientálního luxusu“ ve městě jako takovém (Koch 1854: 170–171).

Autorem další práce s jednoznačným etnografizujícím přesahem byl *Wilhelm Hamm*. Ve svých „Jihovýchodních stepích a městech“ si tento německý autor vytkl za cíl poskytnout interesovaným zájemcům nové ověřené informace o jím navštívených – a pro běžného Evropana stále ještě málo známých – oblastech Ruska. Tato autorská intence vyvěrala ze snahy uvést na pravou míru nepřesnosti, které podle Hamma obsahovaly obdobně orientované a z jeho úhlu pohledu bezesporu konkurenční cestopisy (Hamm 1862: V). Cestovatel pobýval v Oděse po dobu pěti měsíců roku 1859, během nichž se zde zdržel na své dvouleté cestě po stepních oblastech jihozápadní části ruské říše. Hammova rozsáhlá práce je z etnografického hlediska cenná především díky jeho postřehům ohledně každodenního života prostých obyvatel, které vycházely přímo z jeho autopsy. Ke čtivosti práce přispívá Hammův sklon vhodně doplňovat informativně zaměřené pasáže textu líčením historiek, které se mu v Oděse přihodily a jejichž prostřednictvím názorně dokresloval sdělované.

Oděsa na Hamma zapůsobila na první pohled dojmem velkoměsta: „Všude jsou velkolepé, honosné budovy, široké ulice s chodníky,“ ovšem, jak okamžitě neopomněl dodat, „ulice nejsou dlážděné, v létě to znamená oblaka prachu, v zimě a po dešti kaši z bláta.“ (Hamm 1862: 90–91) Ambivalentní hodnocení města pokračuje i v dalších pasážích textu: „Oděsa je město paláců, ale také protikladů. Vedle honosné budovy stojí šindelem pokrytý domek nebo přímo ruina.“ (Hamm 1862: 96) Oděsa je mu městem ostentativního přepychu, úměrně čemuž je zde i nákladnější život, a **to dokonce i ve srovnání s předními západoevropskými velkoměsty jako jsou Paříž a Londýn** (Hamm 1862: 107). K tomuto kontrastu přispívaly obchody s vybraným luxusním, ale i pro Evropana velmi drahým zbožím.

Vedutu města z moře označil za „nejvelkolepější“, jakou kdy spatřil (Hamm 1862: 88). Příznivé hodnocení Oděsy pokračuje v oněch částech textu, kde ji spojuje kupříkladu s následujícími atributy: „hrdá“, „skvostná“ nebo „velkolepá“ a srovnává ji co do krásy s Neapolí (Hamm 1862: 89). Naopak kriticky, ovšem pozoruhodně nápaditě, ji charakterizoval prostřednictvím následující metafory: „Města nejraději přirovnávám k ženám. Oděsa se mi jeví jako dáma, která si, aby mohla přijmout náhlou návštěvu, oblékla nádherný župan, který ovšem pohledu zkušeného pozorovatele nezakryje nedbalý domácí šat, jenž se pod ním skrývá.“ (Hamm 1862: 115)

Obdobně jako předchozí práce i Hammův text obsahuje řadu pragmatických informací pro potenciální návštěvníky města, čímž se v těchto partiích

kompozičně přibližuje turistickému průvodci. Kromě vyličení městských pozoruhodností, v tomto případě zejména církevních staveb, si autor všímá i náboženských poměrů, kulturního života města, systému městské dopravy (drožky) a obecně událostí vázaných na každodenní život prostých obyvatel. Při svých toulkách po oděských ulicích si kupříkladu všímal vnějších znaků jednotlivých etnických skupin (oděv), způsobu konzumace potravy a možnosti jejího získání na veřejných místech, potíží s pitnou vodou, tematizoval též fenomén oděského „bazaru“, který byl podrobně popsán již Kohlem. Každodenní kultura a životní způsob Hamma zaujal v souvislosti s trávením volného času obyčejných obyvatel města (Hamm 1862: 111). Zvláštní pozornost přitom věnoval vybraným etnokonfesijním skupinám, zejména Karaimům, Židům, Němcům, Řekům a Rusům. V této souvislosti popisuje též zvláštnosti jejich kultur a konstatuje jejich „vzájemnou odlišnost“ (Hamm 1862: 112).

Při líčení lidových „charakterů“ obyčejných Oděsanů se neubráníl – na rozdíl například od Johanna G. Kohla – poněkud mentorskému přístupu. Obyvatelům města zvláště vyčítal „nedostatečnou inteligenci“, sklon k alkoholismu, lenost, nepoctivost a vůbec převahu materiálních zájmů nad „osvětovými“ (Hamm 1862: 106). Kromě bohatých aristokratů, obchodníků a spekulantů na burze podle Hamma město přitahuje i „mnoho překérných existencí“ (Hamm 1862: 103), před kterými je třeba se mít neustále na pozoru. V této části textu Hamm – možná bezděky – předjímá v ruském prostředí často frekventovaný motiv „banditské“ Oděsy, který do světové literatury vnesl zejména oděský rodák Isaak Babel.

Autorem dalšího textu byl svého času populární anglický novinář a spisovatel *Shirley Brooks*, který Oděsu navštívil během své cesty po jižním Rusku patrně roku 1852. Svě putování Ruskem realizoval ve službách anglického listu „*The Morning Chronicle*“. Hlavní námět jeho pravidelně do Anglie vysílaných zpráv představovalo „studium místních pracovních podmínek“ (Brooks 1867: VI). Kromě reportérského přístupu k zadanému tématu vypovídá Brooksův text o jeho senzibilitě vůči etnografickým realitám. Tento druh informací získával nejen přímým pozorováním a studiem literatury, ale též prostřednictvím přímých dotazů u místních obyvatel, byť prostřednictvím tlumočnicka. Oděsa podle něj představovala dvě navzájem odlišná místa: prvním bylo velké, nudné město; druhým pulzující multietnický přístav, který Oděsu spojoval s celou Evropou a přes nějž docházelo k přijímání mnohých kulturních impulzů. Také Brooksovi se Oděsa jevila být městem, v němž dochází k nebývalému „babylonskému zmatení jazyků“ a kde znějí „všechny dialekty Evropy“ (Brooks 1867: 112).

Úvodní pasáže práce vyvolávají dojem, že její autor byl o Oděse již poučen (dost dobře možná Kohlovým textem), neboť Brooksova strukturace pohledu na město se zdá vykazovat obdobný scénář jako předchozí rozebírané texty. Vedle obvyklého popisu vnější podoby města (opět prach a bláto v ulicích apod.) zde lze ovšem nalézt i originální poznámky o skladbě obyvatelstva

z pozice sociálních tříd a jejich vzájemných vztahů. Nástinu hlavních charakteristických znaků těchto sociálních skupin, stejně jako i vzhledu do jejich způsobu života, věnuje Brooks větší pozornost než jeho předchůdci. Zejména pro oblast popisu každodenní kultury a života nižších vrstev obyvatel města, se kterou se snažil bezprostředně seznámit, je Brooks nejautentičtějším referentem.

Za účelem poznání života prostých Oděsanů Brooks opakovaně navštěvoval dělnická předměstí (Moldavanku?), v nichž vedl tlumočnický zprostředkované rozhovory. Dělnická obydlí se snažil inspektovat i „zevnitř“: „Ačkoli byl vnitřní prostor [dělnického příbytku] poněkud stísněný, přesto jsem si v těchto chýších povšiml určité snahy po čistotě nebo alespoň úsilí zabránit větší nečistotě, což v této zemi v žádném případě není běžné.“ (Brooks 1867: 105) Brooks si v této souvislosti povšiml zajímavé dichotomie, spočívající ve všudypřítomné zanedbanosti veřejného prostoru, která kontrastovala se snahou o zútulnění i těch nejobyčejnějších příbytků. Tento postřeh má svoji platnost i pro dnešní Oděsu. Na základě tohoto Brooksova svědectví lze vyslovit tezi, že tuto dichotomičnost veřejného a privátního nelze označovat za výhradní dědictví sovětské epochy nebo za následek rozkladu sovětské říše, jak to sami místní obyvatelé obvykle interpretují, ale za společenskou normu mající hlubší kořeny.³⁶ V obdobném duchu se Brooks vyjadřoval i o obydlí vyšších sociálních tříd. Také zde diagnostikoval existenci „špinavého zapáchajícího dvora“ a „útulného čistého bytu“ oděského kupce, který by snesl veškeré srovnání s bytem „svého konkurenta“ v Londýně (Brooks 1867: 106).

Podobně jako u Kohla a Hama zaujal i Brookse místní „bazar“ (Brooks 1867: 103) a další oděské obchody, jejichž popisu se také podrobně věnoval (Brooks 1867: 106nn). Sociální aspekt Brooksova pohledu je patrný i z dalších částí jeho knihy, zejména v souvislosti s jeho zájmem o **fungování ruského hospodářského systému**, spočívajícího na nevolnictví. Z tohoto důvodu se Brooks zajímal o každodenní kulturu ruských nevolníků (Brooks 1867: 128nn). I v tomto případě pro něho představovaly významný zdroj informací prostřednictvím tlumočnicka vedené rozhovory.

Mýty o Oděse a Oděsa jako mýtus

S „objevením“ města jakožto předmětu metaúrovňové tematizace začíná být urbánní prostor nahlížen jako specifická suma architektonických útvarů, dějin, obchodu, dopravy, jako koncentrace moci a luxusu, ale také jako prostor zvláštního životního způsobu. V rané etnografii se ovšem ustálilo vnímání města v opozici k venkovskému stylu života jako do určité míry „nepřirozeného“ životního prostoru, pro jehož obyvatele je charakteristická masovost,

36 Příklady podobné kulturní kontinuity by bylo dnes v Oděse možné nalézt i pro některé další návyky a praktiky.

dynamika pohybu, anonymita, heterogenita a nezřídka též retardace „tradiční“ morálky a hodnot. Všechny tyto ambivalentní aspekty městského života bylo možné rozpoznat i v **případě prvních desetiletí existence města tematizovaného** v této stati. Důležitým zdrojem informací o dobovém životě oděských obyvatel představují texty, které stály v popředí předkládané studie. Oděsa je v nich líčena jako rychle rostoucí, překotně bohatnoucí, architektonicky a ekonomicky se rozvíjející město. Nepřekvapuje proto, že jako taková přitahovala pozornost externích pozorovatelů již prakticky od okamžiku svého založení. V tomto smyslu se jednalo o obdobný vývoj, který je znám z Británie první poloviny 19. století, jejíž průmyslové městské aglomerace se staly předmětem intelektuálního zájmu, jehož výsledky jsou dnes považovány za předchůdce sociologických popisů urbánního prostředí (Ferenčuhová 2014: 22–23).

Každý z tematizovaných textů prezentuje specifický dobový pohled na Oděsu a na její obyvatele. Ve většině těchto studií byla Oděsa vnímána jako specifická urbánní směs evropských a asijských vlivů. Pro některé autory představovala jen letmé zastavení při cestě dále na (exotický) východ, zejména na Krym a dále do jihoruské stepní oblasti, pro jiné naopak autonomní předmět zájmu. Některé analyzované texty předznamenávají publikace bedekrového typu,³⁷ které doprovázely rozvoj masové turistiky. Také Oděsa se v poslední třetině 19. století stává, poté, co byla objevena cestopisnou a protoetnografickou literaturou, cílem organizované turistiky. V oděských podmínkách došlo k tomuto vývoji v souvislosti s etablováním lázeňství, které se zpočátku nerozvíjelo v návaznosti na přímořskou polohu, nýbrž díky založení balneoterapeutických lázní na pobřeží Kujalnického limanu. Počátkem 80. let 19. století přijíždělo do Oděsy za účelem rekreace přibližně již dvacet tisíc hostů ročně, mezi nimi představovali výraznou část zahraniční návštěvníci (Pinsker 1881: 3).

Zvláštní pozornost si ve sledovaném kontextu zaslouží etnograficky orientované popisy města, v nichž jsou tematizovány nejen různé skupiny utvářející místní demografický kaleidoskop, ale v nichž je referováno i o každodenní kultuře obyvatel. Autoři těchto textů rozpoznali v Oděse město, v němž se utváří nová společenská entita, město, jehož obyvatele lze pojímat jako autonomní a plnoprávný předmět metaúrovňového zájmu. Většině z nich se přesto Oděský „homo urbanus“ štěpil na jednotlivá jazyková, **etnická či náboženská uskupení. Struktura sociální reality města tak povětšinou probíhala z hlediska vybraných etnokonfesijních skupin.** Jiný frekventovaný námět představovalo hodnocení „evropskosti“ města, zejména z architektonického a urbanistického hlediska (poloha a prostorové rozvržení města), z hlediska kulturnosti jeho obyvatel (opera, divadla) i s **ohledem na ekonomické podmínky zdejšího života (burza, přístav).**

37 Ke specifikaci bedekru jako literárního žánru srov. Mittl 2007, k jeho významu jako etnografického pramenu srov. Lauterbach 1989.

Další výrazný moment představuje v analyzovaných textech líčení Oděsy jako „města menšin, v němž neexistuje většina“ (Schwara 2007: 60), města, jehož obyvatelé jsou kosmopolitně, liberálně a pragmaticky orientovaní občané, nekladoucí důraz na tradici a abstraktní politiku vycházející z ruských mocenských center, zato si cení vysoké (evropské) kultury a svobodomyšlnosti. Většina ze zmiňovaných charakteristik vyčleňovala Oděsu z kontextu ostatních ruských měst, mnohé z nich ji však odlišovaly i od měst evropských, stejně jako orientálních. Do této protoetnografické literatury, která však měla i svoje ruskojazyčné paralely (viz Kruk 2009), lze klást počátky historického utváření různorodých podob „oděského mýtu“, který byl inspirován již počátečním prudkým rozvojem města a celou řadou zvláštností, které ho doprovázely. V období vrcholného rozvoje Oděsy, tj. do vypuknutí první světové války, kdy se stala třetím nejlidnatějším ruskojazyčným městem a jedním z hlavních center obchodu Ruska, bylo toto město vnímáno nejen jako místo dynamického životního stylu, progresivních inovací, ekonomicky úspěšné vyšší i střední třídy, ale také jako urbanistický skvost, pro který se ustálila metaforická označení jako „perla Černého moře“ či „Jižní Palmýra“.³⁸

Na druhé straně byla Oděsa z domácí ruské (a později ukrajinské) perspektivy vnímána jako město „cizinců“, v němž převládají neruské (či neukrajinské) kulturní vzorce, byť byla zároveň pochvalně označována za „nejevropštější“ město mezi ruskými městy (Koschmal 1998: 32). Mezi další často zmiňované charakteristické znaky oděských obyvatel patřil domnělý či skutečný sklon k tolerantnosti vůči různě chápané kolektivní i individuální jínakosti. Oděsa tak v ruskojazyčném kontextu dodnes platí jak za symbol jižního kosmopolitismu, asociovaného otevřenou atmosférou multikulturního a multietnického prostředí, tak za místo, které žije zvláštní kulturou a jehož obyvatelé disponují osobitou mentalitou, pro kterou je charakteristický zvláštní smysl pro humor a ironii. To vše navíc ozvláštňeno uvolněnou atmosférou multilingvního prostředí, včetně specifického jihoruského dialektu jeho slovenských obyvatel. Za hranicemi svého města Oděsané dále prosluli sklonem k výjimečné vynalézavosti a netradičnímu způsobu pro podnikání, mnohdy nelegálnímu, ale považovanému za víceméně legitimní. Mezi ruskojazyčnými intelektuály byla a je Oděsa navíc považována za významný symbol ruských dějin³⁹ a důležité místo z hlediska rozvoje ruské vysoké kultury, zvláště literatury a divadelnictví.⁴⁰

38 „Jižní Palmýrou“ byla Oděsa v ruskojazyčném prostředí nazývána v opozici k Sankt-Petěrburgu (Petrohradu), který byl označován jako „Severní Palmýra“, srov. Maurer 2003.

39 Svoji roli zde hrají odkazy na rusko-turecké války z konce 18. století, události ohledně Krymské války, období druhé světové války (Oděse byl udělen titul „město hrdina“) a nejnověji i na události spojené s „majdanovským převratem“ z roku 2014, zejména události z 2. května tohoto roku.

40 Tento význam Oděsy je připomínán i v souvislosti s aktuálním konfliktem na Ukrajině, srov. nedávný výrok vrcholného představitele samozvané Doněcké lidové republiky Alexandra Zacharčenko, který Oděsu označil za „perlu ruské kultury“ (Rodionov 2016).

Náznaky fixace těchto a podobných městských stereotypizovaných obrazů Oděsy a Oděsanů lze vysledovat již v analyzovaných cestopisných a protoetnografických textech. Byla to zejména etnodemografická a etnokulturní specifika Oděsy, která měla formativní vliv na utváření těchto ustálených obrazů, s nimiž se postupně identifikovali a jež dále rozvíjeli i jeho samotní obyvatelé. Oděsa je tak dodnes řadou vnějších ale i domácích pozorovatelů líčena jako „neobyčejné město“ (Kruk 2009: 8), jako město krásné a moderní, především však jako město multikulturní a **multietnické, jako město tolerance a svobodomyšlnosti**. Tato a podobná **klišé, sebeprezentace i heterostereotypy** byly a jsou nadále rozvíjeny krásnou literaturou, filmovou produkcí, médií, turistickými průvodci, ale též místním městským folklorem. Tyto generalizující představy postupně pronikaly do obecného povědomí obyvatel ruské a později sovětské říše, aby se posléze staly součástí intersubjektivních asociací, obvykle spojovaných s tímto městem a jeho obyvateli.

Červenec 2017

Literatura

- Adelung, Friedrich von. 1846. Kritisch-Literarische Übersicht der Reisenden in Russland bis 1700 deren Berichte bekannt sind. Band 1. [2016-06-19]
Dostupné z: <http://www.lexikus.de/bibliothek/Kritisch-Literarische-Uebersicht-der-Reisenden-in-Russland-bis-1700-deren-Berichte-bekannt-sind>.
- Barker, William Burckhardt. 1855. *Odessa and its Inhabitants by an English prisoner in Russia*. London.
- Bauerkämper, Arnd – Bödeker, Hans Erich – Struck, Bernhard. 2004. Einleitung. Reisen als kulturelle Praxis. In: Bauerkämper, Arnd – Bödeker, Hans Erich – Struck, Bernhard (eds.): *Die Welt erfahren: Reisen als kulturelle Begegnung von 1780 bis heute*. Frankfurt a. Main: 9–30.
- Behr, August von. 1834. *Meine Reise durch Schlesien, Galicien, Podolien nach Odessa, der Krimm, Konstantinopel und zurück über Moskau, Petersburg, durch Finnland und die Insel Rügen im Sommer 1832, Erster Theil*. Leipzig.
- Brenner, Peter J. (ed.). 1989. *Der Reisebericht. Die Entwicklung einer Gattung in der deutschen Literatur*. Frankfurt a. M.
- Brooks, Shirley. 1854: *The Russians of the south*. London: Longman, Brown, Green, and Longmans.
- Brooks, Shirley. 1867. Odessa und die Süd-Russischen Kornkammern. In: Oliphant, L. – Brooks, Shirley – O'Brien, Patrick – Smyth, Warrington W.: *Süd-Russland und die türkischen Donauländer in Reiseschilderungen*. Leipzig: 95–166.
- Cross, Anthony (ed.). 2001. *Russia through the Eyes of Foreigners. Travel and personal accounts from the Sixteenth century to the October Revolution 1917*. Leiden.
- Ferenčuhová, Slavomíra. 2014. Sociologie města. In: Šubrt, Jiří a kol.: *Soudobá sociologie VI. Oblasti a specializace*. Praha: 21–41.
- Gerhard, Carsten. 2008. Wilhelm Waiblingers Reiseberichte aus Italien. Wahrnehmung, Darstellung, Zwecke. [online] Dostupné z: http://www.diss.fu-berlin.de/diss/receive/FUDISS_thesis_00000003435?lang=en.

- Gizer, Sergej N. 2014. Nogajcy i ich kul'tura. In: Kisse, Anton I. – Prigarin, Aleksandr A. – Stanko, Vladimir N. (eds.): *Budžak: istoriko-etnografičeskije očerki jugo-zapadnych rajonov Oděščiny*. Oděssa: 85–116.
- Gyr, Ueli. 2010. Geschichte des Tourismus: Strukturen auf dem Weg zur Moderne. In: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2010-12-03. [2016-04-26] Dostupné z: <http://www.ieg-ego.eu/gyru-2010-de> URN: urn:nbn:de:0159-20100921237.
- Hamm, Wilhelm. 1862. *Südöstliche Steppen und Städte. Nach eigener Anschauung geschildert*. Frankfurt am Main.
- Harbsmeier, Michael. 1994. *Wilde Völkerkunde. Andere Welten in deutschen Reiseberichten der Frühen Neuzeit*. Frankfurt a. M. – New York.
- Häußermann, Hartmut. 2011. Georg Simmel, der Stadtsoziologe. In: Mieg, Harald A. – Sundsboe Astrid O. – Bieniok, Majken (eds.): *Georg Simmel und die aktuelle Stadtforschung*. Wiesbaden: 16–27.
- Haven, Peder von. 1743. *Reise udi Rusland*. Kjøbenhavn.
- Hengartner, Thomas. 1999. *Forschungsfeld Stadt. Zur Geschichte der volkskundlichen Erforschung städtischer Lebensformen*. Berlin – Hamburg.
- Hertz, Pawel. 1985. O „Wspomnieniach Odessy, Jedysanu i Budžaku“. In: Kraszewski, Józef Ignacy: *Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budžaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września*. Warszawa: 429–434.
- Hildermeier, Manfred. 2000. Max Weber und die russische Stadt. In: Bruhns, Hinnerk – Nippel, Wilfried (eds.): *Max Weber und die Stadt im Kulturvergleich*. Göttingen: 144–165.
- Hofmeister, Alexis. 2007. *Selbstorganisation und Bürgerlichkeit. Jüdisches Vereinswesen in Odessa um 1900*. Göttingen.
- Hupfeld, Tanja. 2007. *Zur Wahrnehmung und Darstellung des Fremden in ausgewählten französischen Reiseberichten des 16. bis 18. Jahrhunderts*. Göttingen.
- Kaušlijev, Gennadij S. 2012. Britanskije putěšestvenniki v Oděsse i na juche Rossii. In: Ejdeľ'man, Boris A. (ed.): *Oděssa glazami britancev. Zametki putěšestvennikov*. Oděssa: 260–277.
- Keller, Mechthild. 1987. *Russen und Rußland aus deutscher Sicht: 18. Jahrhundert: Aufklärung*. München.
- Kim, Sang-Hyun. 2005. Western Visitors' Views of Russia and the Russians: Origin, Bias and National Mythology during the 16th–19th Centuries. [2017-01-12] Dostupné z: <http://s-space.snu.ac.kr/bitstream/10371/88175/1/1.%20Articles%20%20Western%20Visitors%60%20Views%20of%20Russia%20and%20the%20Russians.pdf>.
- Kohl, Johann G. 1847. *Reisen in Südrußland. Erster Theil. Neurußland – Odessa – Ausflüge in die Steppen. Nebst einer Karte der Anlage des Pontus*. Dresden – Leipzig.
- Köhler, Marcus. 2011. *Russische Ethnographie und imperiale Politik im 18. Jahrhundert*. Hamburg.
- Koch, Karl. 1854. *Die Krim und Odessa. Reise-Erinnerungen aus dem Tagebuche des Karl Koch*. Leipzig.
- König, Hans-Joachim – Reinhard, Wolfgang – Wendt, Reinhard (eds.). 1989. *Der europäische Beobachter außereuropäischer Kulturen. Zur Problematik der Wirklichkeitswahrnehmung*. Berlin.
- Koschmal, Walter. 1998. Altes Odessa – fremde Stadt. Rußlands erste europäische Stadt. In: Koschmal, Walter – Völkl, Ekkehard (eds.): *Odessa. Kapitel aus der Kulturgeschichte*. Regensburg: Schriftenreihe des Osteuropainstituts Regensburg-Passau: 30–44.
- Kraszewski, Józef Ignacy. 1985. *Wspomnienia Odessy, Jedysanu i Budžaku. Dziennik przejażdżki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 września*. Warszawa.
- Kruk, Vjačeslav Ju. 2009. *Južnaja stolica: Oděssa pervoj poloviny XIX veka v literaturnych i krajevedčeskich istočnikach, memuarach, dněvníkach, pis'mach*. Oděssa.

- La Garde, Auguste de. 1825. *Reise von Moskau nach Wien, über Kiow, Odessa, Constantinopel...* Heidelberg.
- Lauterbach, Burkhart. 1989. Baedeker und andere Reiseführer. Eine Problemskizze. *Zeitschrift für Volkskunde* 85: 206–234.
- Lieven, Dominic (ed.). 2006. *The Cambridge History of Russia. Volume 2. Imperial Russia 1689–1917*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lindner, Rolf. 1990. *Die Entdeckung der Stadtkultur. Soziologie aus der Erfahrung der Reportage*. Frankfurt a. M.
- Lozoviuk, Petr. 2017. „Etnografická geognosie“ a počátky urbánní protoetnologie. *Národopisná revue* 2: 107–113.
- Lyall, Robert. 1825. *Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus, and Georgia*. London.
- Maurer, Trude. 2003. Das „nördliche“ und das „südliche Palmyra“. Berichte von Westeuropäern über Sankt Petersburg und Odessa in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte* XII: 11–41.
- Mittl, Katja. 2007. *Baedekers Reisehandbücher Funktionen und Bewertungen eines Reisebegleiters des 19. Jahrhunderts*. Erlangen – Nürnberg.
- Pinsker, Leon. 1881. *Die See- und Limanbäder von Odessa*. Wien.
- Prigarin, Alexandr A. 2016. Social'naja etničnost' ili etničeskaja social'nost' na mikrourovně: zagadka proischoždenija odnogo toponima v istoričeskom kontěkstě Oděssy. In: Ostapenko, L. V. – Subbotina, I. A. (eds.): *Etnosociologija včera i segodnja*. Moskva: Institut etnologii i antropologii: 220–229.
- Prochorova, Tat'jana Alexandrovna. 2016. Krymskije putěstevija. Perekop, Simferopol', Južnyj bereg Kryma v sočiněnii Džejmisa Vebstěra. In: Tavričeskije studii, Vypusk №3. [2016-05-30] Dostupné z: <http://kukiit.ru/docs/ts/no3/12.pdf> .
- Richter, Theodor Friedrich Maximilian. 1831. *Reise von Messina nach Alicante, Iviza, Bona, Tarragona, Malta und Odessa, und Rückkehr...* Dresden – Leipzig.
- Rodionov, Dmitrij. 2016. Oděssa ždět ruku pomošči DNR. Prodolženije dialoga Zacharčenko s Ukrainoj o sud'be Novorossii. In: Svobodnaja Pressa. [2016-05-08] Dostupné z: <http://svpressa.ru/politic/article/148016/>.
- Schwara, Desanka. 2007. *Unterwegs Reiseerfahrung zwischen Heimat und Fremde in der Neuzeit*. Göttingen.
- Simmel, Georg. 1900. *Philosophie des Geldes*. Leipzig.
- Simmel, Georg. 1903. Die Grosstädte und das Geistesleben, In: Die Grosstadt. Vorträge und Aufsätze zur Städteausstellung in [online] Th. Petermann (ed.) Jahrbuch der Gehe-Stiftung Dresden, Band 9: 185–206. [2016-05-04] Dostupné z: <http://socio.ch/sim/verschiedenes/1903/grossstaedte.htm>.
- Sippl, Carmen. 1997. *Reisetexte der russischen Moderne Andrej Belyj und Osip Mandel'stam im Kaukasus*. München.
- Stagl, Justin – Orda, Klaus – Kämpfer, Christel. 1983. *Apodemiken. Eine räsionierte Bibliographie der reisetheoretischen Literatur des 16., 17. und 18. Jahrhunderts*. München – Paderborn – Wien – Zürich.
- Stremenov'skij, Sergej Nikolajevič. 2002. *Mestnoje samoupravlenije g. Oděssy v seredině XIX stoletija: istoriko-pravovoje issledovanije*. Oděssa.
- Sumarokov, Pavel Ivanovič. 1800. *Putěstevije po vsemu Krymu i Bessarabii v 1799 godu*. Moskva.
- Tret'jak, Alexandr I. 2012. *Rožděnije goroda. Očerki ranněj istorii Oděssy*. Oděssa.
- Vermeulen, Han F. 2011. *Linguistik und Völkerkunde – der Beitrag der historischvergleichenden Linguistik von G.W. Leibniz zur Entstehung der Völkerkunde im 18. Jahrhundert*. Halle/Saale.
- Vermeulen, Han F. 2015. *Before Boas: The Genesis of Ethnography and Ethnology in the German Enlightenment*. Lincoln – London: University of Nebraska Press.

Weber, Max. 1922. *Grundriß der Sozialökonomik, III. Abteilung
Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen.

Wirth, Louis. 1938. Urbanism as a Way of Life. *The American Journal of Sociology* 44: 1: 1–24.